

CONTRIBUȚII LA STUDIUL CULTURII ANTICE ÎN TRANSILVANIA ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

În secolul al XV-lea și al XVI-lea, în aproape întreaga Europă își face loc o nouă cultură, apărută deja înainte, în Italia, ca rezultat al dezvoltării forțelor de producție și al apariției unor noi relații: renașterea, cultura umanistă. În contrast cu ideologia feudală teocentristă, în centrul noii culturi este omul; după caracterizarea lui Engels „Aceasta a fost cea mai mare răsturnare progresistă din câte trăise omenirea pînă atunci, o epocă care avea nevoie de titani și care a creat titani, titani ca gîndire, pasiune, ca multilateralitate și ca erudiție“¹. În lupta lor, propagatorii ideilor noi și-au găsit o armă spirituală eficientă în cultura antichității greco-romane, care oferea din plin argumente de această natură, exemple luate din autorii antici, din filozofi și scriitori. Literatura antică iese din cadrele restrînse în care era ținută pînă acum și participă, după necesitățile sociale, la marea transformare culturală².

Umanismul nu s-a dezvoltat peste tot în aceeași măsură, el se manifestă și ia amploare mai ales în țările cu viață economică înfloritoare, rod al activității unei burghezii în formare³. Acolo însă, unde forțele burgheziei erau încă slabe față de cele ale feudalismului, se poate observa orientarea spre un compromis⁴. Aceasta nu constituie un fenomen întîmplător, deoarece burghezia, de la începutul apariției sale pe arena istoriei, poartă pecetea limitelor sale de clasă și are tendință spre compromisiuri. După manifestările progresiste de la început, ea a adoptat calea inconsecvenței și a jumătăților de soluții, a compromisului caracteristic burgheziei. Reforma a folosit rezultatele obținute de renaștere și de uma-

¹ F. Engels, *Dialectica naturii*, București, 1954, p. 5.

² A. Oțetea, *Renașterea*, București, 1964, p. 18, 439—440.

³ Volumele: *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa*, apărute la Berlin, 1962, cuprind comunicările prezentate la conferința de la Wittenberg, organizată între 3 și 8 iunie 1959, asupra temei arătate și în titlul celor două volume.

⁴ C. Daicoviciu, Șt. Pascu, V. Chereșteșiu, T. Morariu, *Din istoria Transilvaniei*, București, I, ed. III, 1963, p. 214—216.

nism și, preluând învățăturile acestora, le-a pus în serviciul răspîndirii ideilor sale. Majoritatea reformatorilor care posedă o cultură umanistă se referă la bogatele exemple ale lumii antice în aceeași măsură ca și gînditorii perioadei premergătoare Reformei; de asemenea, în cazul lor, se conturează deseori cu claritate caracterul limitat al ideologiei, provenit din situația lor de clasă.

În cultura Transilvaniei din secolul al XVI-lea se constată situația schițată mai sus, iar literatura, dreptul și filozofia antică apar ca trecute prin filtrul ideologiei reformatorilor umaniști. Bineînțeles, punerea pe prim plan a umanismului și a lumii antice nu poate fi restrînsă la a doua jumătate a secolului al XVI-lea. În această perioadă, procesul despre care este vorba are deja multe antecedente și întîlnim semne neîndoielnice ale manifestării sale, însă epoca aceasta aduce cu sine răspîndirea umanismului în cercuri mai largi, influența sa fiind mai intensă. Cauza o constituie, în parte, începutul tiparului la noi în țară, în parte, amintita împletire cu ideea Reformei. Devine astfel lesne de înțeles că umanismul și odată cu acesta antichitatea ajung să fie cunoscute — desigur nu cu aceeași intensitate și în măsură egală — și în unele cercuri laice.

*

Trecînd în revistă o mare parte din lucrările apărute în Transilvania, în secolul XVI, ne putem forma o imagine asupra răspîndirii elementelor culturii antice pe acest teritoriu și, deși această imagine nu poate fi considerată completă, totuși, poate da o idee despre rolul pe care l-a îndeplinit cultura antică, greco-romană, în această perioadă. Prezența răzlețe din literatura, istoria și filozofia antică, din dreptul roman și din mitologia greco-romană se pot găsi în lucrările veacului XVI din Transilvania.

Literatura antică pătrunde în cercuri mai largi; constatăm prezența diferitelor ei genuri literare. În răspîndirea și editarea lucrărilor autorilor antici, tipografia din Brașov are meritul pionieratului. În această tipografie, condusă de reformatorii umaniști Honterus și Wagner, a apărut înainte de 1549 (fără mențiunea anului) o ediție a comediilor lui Terentius, reeditată apoi în anul 1557⁵. Din această nouă ediție, un exemplar ni s-a păstrat. Faptul că comediile lui Terentius s-au reeditat dovedește marea popularitate a autorului antic.

Comediile antice aveau un rol deosebit de însemnat pentru afirmarea noilor idei, a unor vremuri noi. Aceste comedii aduceau subiecte cu totul profane în locul dramei religioase, iar în locul figurilor alegorice șablonarde o acțiune animată, variată, prezentînd tipuri vii. În cursul acțiunii, în fața spectatorilor se desfășurau scene hazlii care înlocuiau discursurile moralizatoare; spectatorii, în loc de prelegeri lungi și plictisitoare,

⁵ Terentii (Pub.Aphri) *Comoediae Sex* post omnes omnium editiones summa vigilantiā recognitae, Coronae MDLVII.

erau atrași de dialoguri pline de încordare. În locul unui stil pretențios, aceste comedii distrau publicul cu mijloacele simple dar pline de efect ale umorului⁶. Comedia antică reprezintă chiar prin subiectul ei o forță emancipatoare. Conținutul acestor piese s-a dovedit a fi o armă eficace împotriva ascetismului de colorit medieval și prezenta o serie întregă de situații verosimile. În școli se reprezenta în special Terentius, considerat mai „nevinovat“. Este foarte interesant felul în care cunoscutul umanist al secolului al XVI-lea, Melanchton, argumenta valoarea morală a comediei antice subliniind că este un mijloc util de educație. (*Cohortatio Philippi Melanchtonis ad legendas tragoedias et comoedias*). Această scriere a lui Melanchton a fost aleasă ca prefață la piesele lui Terentius tipărite la Brașov. Ea a fost scrisă de Melanchton pentru ediția pieselor lui Terentius alcătuită de I. Camerarius, Lipsiae, 1545, putînd fi considerată de asemenea ca o dovadă a interesului lui pentru literatura antică și pentru umanism.

În această scriere, cunoscutul umanist vorbește în primul rînd despre tragedia clasică greacă. Cît despre comedii, spune că deși ele sînt compuse cu scopul de a distra, intențiile lor se aseamănă totuși cu cele ale tragediilor. Melanchton vorbește apoi despre Aristofan, care dă cititorului, respectiv spectatorului, posibilitatea de a trage învățăminte și a evita greșelile, înfățișînd diferite tipuri de oameni⁷. În legătură cu binecunoscutele personaje din piesele lui Plautus și Terentius, Melanchton spune: „Horum imagines in Plauto et Terentio propositas intueatur iuventus, ut agnoscere, odisse et fugere morosos, rixatores, sycophantas, ardeliones, arrogantes, assentatores quorum plenae sunt omnes civitates, discat“⁸. În rîndurile adresate pedagogilor, el exprimă părerea că întrucît comediiile lui Terentius „obscenitate vacant“ sînt mai potrivite pentru citit decît piesele lui Aristofan, pot fi: „ut hunc autorem summa fide studiis iuventutis commendent. Nam et ad iudicium formandum et communibus moribus mihi quidem plus conferre, quam plerique philosophorum commentarii, videtur. Et non alius auctor loqui elegantius docebit, aut utiliore genere orationis puerilem linguam imbevvet“⁹.

Această expunere a lui Melanchton, a cărei publicare în cadrul ediției tipărite la Brașov a lui Terentius are o deosebită însemnătate, arată popularitatea lui Terentius. După cum am văzut, publicarea lui Terentius a corespuns cum nu se poate mai bine scopurilor pe care și le propuseră pedagogii umaniști: educării moravurilor, a caracterului tineretului, dar totodată și înarmării sale cu o cît mai bună cunoaștere a limbii latine. Ei se osteneau însă nu pentru însușirea limbii latine denaturate, încătușate în lanțurile scolasticii și ale bisericii, ci în centrul străduințelor lor stătea însușirea unei limbi latine frumoase, care să-și tragă seva

⁶ Kardos T., *A magyarországi humanizmus kora*, Budapesta, 1955, p. 288—289.

⁷ Terentius, *op. cit.*, p. 12 v. (După numerotare ulterioară, din partea care precede textul comediilor).

⁸ *Ibidem*, p. 14 r—14 v.

⁹ *Ibidem*, p. 6 r și 6 v.

din sursele clasice. Iată cauza aprecierii atât de deosebite a lui Terentius în epoca aceasta și nu poate fi trecută cu vederea împrejurarea că pentru tâlmăcirea tuturor acestor lucruri ediția transilvăneană face apel la autoritatea recunoscută în toată Europa a lui Melanchton.

Tot un produs al tipografiei brașovene, din anul 1555, este și colecția de maxime culese din unele lucrări ale lui Seneca, adunate la un loc de Valentin Wagner, colecție însemnată din mai multe puncte de vedere. După cum ne mărturisește și titlul: „*Sententiae Insignes ac elegantissimae ex L. Annaei Senecae ad Lucilium epistolis, caeterisque eiusdem auctoris scriptis selectae et in usum Studiosae iuventutis editae*“ (cu o copertă interioară separată: *Sententiae Insigniores ex L. An. Senecae libris de Ira*, și: *Sententiae Elegantiores ex L. An. Senecae libris de Beneficiis selectae, in usum studiosae iuventutis*), avem de-a face nu cu o ediție de texte, ci cu o „colecție de maxime“, cu extrase¹⁰. Acest obicei mult folosit în acea epocă izvorăște din mai multe cauze.

În veacurile premergătoare invenției și răspîndirii tiparului, o oarecare ușurare respectiv scurtare a muncii lungi și obositoare de copiere a manuscriselor o constituia „excerptarea“ (adunarea) de maxime. Cu timpul, la dispoziția cititorilor au fost puse „florilegiile“ tipărite, colecții mari, apărute în urma aceluși însemnat progres pe care îl constituia apariția tiparului. În afara cercului restrîns al școlilor superioare, edițiile complete de autori constituiau însă și pe mai departe rarități. În rîndul publicului cititor continuau să circule obișnuitele colecții de maxime¹¹. În păstrarea vechii uzanțe trăgea greu în cumpănă și faptul că în primele timpuri de după apariția tiparului, cartea constituia o raritate și un obiect de mare valoare, astfel că în locul edițiilor lungi de volume întregi, erau mai potrivite aceste extrase¹². Honterus a procedat și el conform acestei uzanțe generale, tipărind în 1539, la Brașov, sub titlul *Sententiae ex omnibus operibus Divi Augustini decerptae* și *Sententiae ex libris Pandectarum iuris civilis decerptae*, colecțiile sale, ca și alte compendii din Aristotel, Cicero și Quintilian¹³. S-a mai editat la noi și *Adagia* a lui Erasmus, care avusese un imens succes, apoi — ceea ce e și mai interesant, ilustrînd încă mai mult aplicarea și succesul acestei metode a extraselor — o „*Epitome Adagiorum Graecorum et latinorum iuxta seriem Alphabeti ex Chiliadibus Eras. Rotterodami*“ (1541, Brașov), adică un extras al colecției de maxime adunate de Erasmus din diferite locuri. Această colecție a avut variante cînd mai scurte, cînd mai lungi, după cum o dovedește și o mare ediție de 5000 de maxime a acestei lucrări, publicată la sfîrșitul secolului: „*Adagiorum graecolatinoungaricorum Chiliades quinque*“ editorul ei fiind Ioannes Decius Barovius (Ioan Baranyai Decsi), care și-a desfășurat activitatea în Transilvania și care a luat ca bază

¹⁰ H. Schuller, *Valentin Wagners Seneka-Sentenzen*, în *Siebenbürgische Vierteljahrschrift*, 1935, p. 19—57, 245—262.

¹¹ Borzsák I., *Az antikvitás XVI. századi képe*, Budapesta, 1960, p. 306.

¹² Erasmus din Rotterdam, *Elogiul nebuniei*, București, 1959, p. XIV. Studiu introductiv de C. I. Botez.

¹³ Szabó K., *Régi Magyar Könyvtár*, II, Budapesta, 1885, nr. 15, 22.

lucrarea lui Erasmus, completînd-o cu proverbe luate din alți autori. („Ex Des. Erasmo, Hadriano Iunio, Ioane Alexandro, Cognato Gilberto, et aliis optimis quibusque Paroemiographis excerptae, ac Ungaricis proverbii, quoad eius fieri potuit translatae“, Bartfae 1598).

Întorcîndu-ne la colecția de maxime culese din operele lui Seneca, trebuie să relevăm o altă însemnătate a ei: prefața scrisă de Valentin Wagner, care aruncă lumină atît asupra scopurilor morale și pedagogice ale unor asemenea întreprinderi, cît și asupra personalității deosebite, de adevărat umanist, a lui Wagner. Aflăm din prefață, cît de mare i-a fost plăcerea citind operele lui Seneca, lectură în cursul căreia luarea unor note — excerptarea — venea de la sine, cărticica de față fiind rezultatul acestei plăcute activități¹⁴. Prefața, care oglindește profunda cultură clasică a autorului, conține idei prețioase; prin întreaga expunere străbate ideea conducătoare a aprecierii științei, a culturii, a cunoștințelor, a influenței înălțătoare a rațiunii. De aceasta se leagă în mod firesc concepția lui Wagner despre rolul și importanța educației, baza căreia o constituie ideea combaterii concepției feudale religioase și propovăduirea caracterului fundamental bun al omului: „Omnium quidem honestarum rerum semina animus gerit, sed ut ager, culturam requirit, sine qua sterilis permanet“¹⁵. El consideră absolut necesară învățătura, permanenta dezvoltare a cunoștințelor, aducînd în sprijinul acestei idei părerea identică, autoritatea gînditorilor antici¹⁶.

El accentuează de mai multe ori puterea științei și a culturii: „Est enim eruditio, praesertim quae cum virtutibus coniuncta est, revera inopiae ac omnis infortunii portus tutissimus. Artes omnis terra alit. Et quod Musae dant viaticum auferri nequit. Atque ut philosophus inquit, inter prospera ornamentum, inter adversa profugium, ad senectutem et ingravescentem aetatem optimum viaticum“¹⁷. Wagner atribuie un mare rol maximelor, deoarece „ad... animorum firmitudinem et felicitatem comparandam plurimum emolumentum hae breves quidem, sed sapientissimae sententiae administrabunt, nam et praecipuas virtutes comprehendunt, et facilius memoriae inhaerent“¹⁸, motiv pentru care și Melanchton spune: „Intelligo hominem, quo sit virtutis studiosior, eo et talium dictionum esse amantiorem“.

În ce privește colecția de maxime, ea constituie într-adevăr un bogat tezaur de proverbe înțelepte, de reguli și teze, iar marele lor număr arată că Wagner a adunat aceste învățături folositoare cu o laudabilă conștiinciozitate și cu intenția de a ajuta și de a educa. Cititorul dornic de învățătură putea citi în această colecție maxime devenite aproape locuri comune ca: Tempus collige et serva; Turpissima iactura est quae

¹⁴ *Sententiae Insignes ac elegantissimae ex L. Annaei Senecae ad Lucilium epistolis, caeterisque eiusdem autoris scriptis selectae et in usum Studiosae iuventutis editae*, prefață, p. 2r.

¹⁵ *Ibidem*, p. 4r.

¹⁶ *Ibidem*, p. 4r și 4v.

¹⁷ *Ibidem*, p. 4v, 5r.

¹⁸ *Ibidem*, p. 5r, 5v.

per negligentiam sit; Distrahit animum librorum multitudo; Mortem nemo prospicit: Animo magno nihil magnum est; Nullus tibi per otium dies exeat . . . și altele asemănătoare.

Literatura secolului al XVI-lea este legată prin multe fire de literatură antică, legătura lor fiind prezentă, pe lângă cunoașterea autorilor, editarea operelor lor și traducerile făcute, și sub forma citatelor sau referirilor inserate în diferite lucrări.

Marele număr de citate inserate în lucrările cu cele mai variate teme și luate din scriitorii antici arată influența și rolul literaturii greco-latine. Aceste citate le găsim nu numai în lucrările literare propriuzise, ci și pe filele îngălbenite ale operelor juridice și a celor religioase, dovedind că în orice domeniu al vieții cea mai de încredere și acceptabilă metodă pentru fundamentarea unor păreri a devenit referirea la marii reprezentanți ai literaturii antice și sublinierea propriilor spuse prin autoritatea acestora. Citeodată sint trase chiar concluzii forțate din aceste citate sau se pretinde că ele au un înțeles inexistent în realitate.

Nu ne propunem să înșirăm aici diferite citate cu locul unde erau folosite, remarcăm doar atât în legătură cu ele că, pe baza situației care se profilează din cercetările de pînă acum, primele locuri revin lui Cicero, Vergilius, Seneca, Horatius, Ovidius, dar găsim citat și pe Terentius, Iuvenal, ba chiar pe Sofocle și Pindar, sau adagii grecești și romane fără autor. O uzanță generală o constituie faptul că nu se menționează locul exact de unde este luat citatul, ci numai numele autorului.

În ce privește raportul dintre citatele, referirile grecești și latine inserate în lucrările din secolul XVI și izvoarele originale, nu trebuie să exagerăm legătura dintre ele. Ar fi greșită presupunerea că toți scriitorii care foloseau asemenea citate și referiri ar fi cunoscut în întregime lucrarea autorului antic citat și ar fi căutat de fiecare dată în acest bogat tezaur pasajul corespunzător, sau propoziția cea mai potrivită. Nu încapе îndoială că erau unii care aveau o cultură clasică temeinică, de care au și dat dovadă în lucrările lor, dar de multe ori de mare ajutor erau extrasele, colecțiile de adagii, florilegiile mai sus amintite, care conțineau chintesenta capodoperelor gândirii antice. Trebuie să luăm în considerare deci, pe de o parte, și rolul acestora de mijlocitoare, iar pe de altă parte, că dese cite și maximele clasice au făcut la rîndul lor necesară răsfoirea unor asemenea colecții. Din recunoașterea acestor fapte, Ioannes Decius Barovius trage concluzia următoare: „Comperiemus sane familiarem Proverbiorum cognitionem, cum ad alia multa tam praecipue ad haec quatuor plurimum conducere: ad Philosophiam, ad persuadendum, ad venustatem orationis, ad intelligendos denique optimos quosque authores, qui proverbiiis passim referti sunt”¹⁹.

În cazul scriitorilor, al poezilor buni cunoscători ai limbii grecești și latine, avînd o cultură clasică, ecoul literaturii antice nu se manifestă numai în preluarea citatelor, a rîndurilor culese din autori antici, ci se

¹⁹ Ioannes Decius Barovius, *Adagiorum Graecolatino-ungaricorum Chiliades quinque*, Bartfae, 1598, p. 3v din prefață, numerotare modernă.

exprimă pe un plan mai înalt, al influenței poetice. Dexteritatea versificării în limba latină permite și preluarea instinctivă, uneori mai puțin distinctă, a atmosferei, a imaginilor poetice, a exemplurilor mitologice, epitetelor artistice și a înlănțuirilor de cuvinte din operele clasice.

Cine nu recunoaște în atmosfera poeziei latine destul de lungi a lui Paulus Kerzius Coronensis — care își dezvăluie și ocupația de „artes medicae doctor“ — inserate la începutul lucrării *Statuta Iurium municipalium Saxonum in Transylvania* (1583, Brașov), ritmul rîndurilor I 89 și următoare din *Metamorfozele* lui Ovidius:

Nullus erat carcer, tormentaue tristia, non tunc
 Ascia teribilis, lictor, et uncus erat,
 Sponte sua quivis sanctas properabat ad aras,
 Laetus ador Domino, vota presesque ferens.
 Pectora plena Deo, castoque imbuta pudore,
 Et simul hyberna candidiora nive.
 Mutua divini iungebunt vincula amoris,
 Non illic livor, non dolus ullus erat,
 Non fraus, non fucus, nec amor sceleratus habendi
 Absque suo quivis Iudice tutus erat²⁰.

Este adevărat că aici poetul insistă mult asupra fricii de dumnezeu, iar în loc de „dei“ vorbește deja numai despre „Deus“, trăgînd în cele ce urmează concluzii și mai „pioase“ („Mentibus impressit sanctarum semina legum“); totuși, în aceste rînduri răsună neîndoielnic ecoul acelei „aetas aurea“ magistral prezentate de Ovidius.

La umanistul de mare cultură Schesaeus, clasicii reapar într-un mod și mai fin, și mai nuanțat, amenințînd și mai puțin aparența independenței poetice. Într-un epithalam al lui, citim următoarele rînduri:

„Qualiter infelix et lamentabile regnum
 Eruerint Teucri vique doloque feri“²¹

sau

„Praetereo prudens Thebas bimaremque Corinthum,
 Musarum dulces Attica regna domos“²²

În primul caz recunoaștem cu ușurință cunoscuta turnură vergiliană (*Eneida*, II, 4—5):

Troianas ut opes et lamentabile regnum
 Eruerint Danaï, quaeque ipse . . .

²⁰ *Statuta Iurium Municipalium*, p. 6—7. Numerotare modernă.

²¹ *Epithalamium* . . . , Alba Iulia, 1567, p. 4v. Numerotare modernă.

²² *Ibidem*, p. 10r.

iar în cazul al doilea, varianta schesaeană a versurilor din Horatius, *Carmina*, I, 7:

Laudabunt alii claram Rhodon aut Mytilenen
aut Epheson bimariseve Corinthi
moenia vel Baccho . . .

După această sumară trecere în revistă a supraviețuirii multilaterale și de o variată intensitate a literaturii antice și a influenței sale, să aruncăm o privire asupra prezenței datelor *istoriei* antice, ale dreptului și filozofiei antice în secolul al XVI-lea.

Ar fi exagerat să căutăm în rîndurile unor cercuri largi cunoașterea marilor figuri ale istoriografiei antice, după cum exagerat ar fi și de a încerca să înjghebăm un tablou complet al dezvoltării istoriei lumii antice din fărîmele împrăștiate ale referirilor cu caracter istoric. Trebuie să ne mulțumim cu constatarea că sînt cunoscuți mai detaliat unii istorici, mai populari, iar mai departe trebuie să ne satisfacă tendințele morale, istorioarele anecdotice oferite de materialul istoriografic din antichitate și folosite cu predilecție de scriitorii din sec. XVI. Istoria și istoriografia erau în mare parte puse în slujba tendințelor moralizatoare, educative, lucru care se reflectă în „*Două Istorii ale lui Caius Crispus Sallustius*“ (Az Caius Crispus Sallustiusnak két Historiája), traduse din limba latină în ungurește („Spre folosul militarilor și al oamenilor din toate stările“) de Ioannes Decius Barovius. În prefață, traducătorul, pornind de la reflexiunile lui Sallustius²³, arată că fiecare om care vrea să fie superior altor ființe are datoria de a se strădui ca viața să nu-i treacă neînsemnată ca aceea a unui animal, că oamenii trebuie să se ocupe de lucruri de treabă, demne de ei și să-și învețe semenii să facă numai ce e bun, nu numai în timpul vieții, ci și după moarte, prin scrierile lor. Sublinierea acestei idei însemnează nu numai că autorul este de acord cu concepțiile istoriografului roman, ci exprimă totodată în mod succint și concepția umanistă despre influența binefăcătoare a rațiunii și aceea înjositoare a pasiunilor, despre idealul omului cultivat, precum și despre menirea pe care, după părerea umanistilor, o au poezii și scriitorii prin eternizarea faptelor demne de aceasta. În cele ce urmează, Ioannes Decius Barovius arată din nou scopul urmărit prin traducerea acestei opere, acela de a-i determina prin aceasta pe cîrmuitori, pe nobili și pe alți oameni de seamă să citească istoria, din care ar putea învăța tot felul de lucruri demne de luat în seamă; el vrea să pună în fața oamenilor și exemple demne de urmat, pentru ca oamenii instruiți din toate stările să știe cum să se bucure de o îndeletnicire prețuită. El aduce ca argumente exemplul lui Cicero și al lui Caesar, care și-au petrecut timpul citind cărți de autori renumiți, iar cel din urmă a scris el însuși

²³ *De coniuratione Catilinae*, I, 1—3.

lucrări de istorie și de gramatică. În sfârșit, recomandă traducerea istoriilor lui Iulius Caesar, Livius, Tacitus și Curtius²⁴.

Într-o lucrare ceva mai timpurie, același scriitor se exprimă într-un chip asemănător, nedezmințindu-și părerea pe care am prezentat-o mai sus. El se plînge de neglijarea istoriei și, folosind cuvintele lui Cicero devenite deja locuri comune²⁵, se declară întru totul adept al acestuia: „Nolim pluribus eius — (historiae) — laudes exaggerare, quas omnes optimus ille dicendi sentiendique magister comprehendit, dum eam testem temporum, lucem veritatis, vitam memoriae, magistram vitae, nunciam vetustatis appellare non dubitat“²⁶.

Mai era citat, fiind mai popular, Herodot, din a cărui operă presărată cu mici anecdote istorice și momente moralizatoare se extrăgeau cu precădere asemenea pasaje. Pe lângă Herodot, găsim repetate referiri la Xenophon, dar nu în legătură cu materiale istorice concrete, ci cu ocazia fundamentării cîte unei constatări generale, de principiu, cînd omul secolului al XVI-lea se baza pe greutatea spuselor lui Xenophon. „Est enim ars bene imperandi longe difficillima, et ut Xenophon ait, nihil laboriosius, quam hominibus recte ac salutariter praeesse“²⁷, sau „Xenophon in institutione Cyri regis Persarum celeberrimi scribit principem bonum a patre bono nihil differre“²⁸. În contexte asemănătoare sînt pomenite și tezele lui Valerius Maximus²⁹. Exemplul antic despre inconvenientele coroanei împărătești, despre caracterul plin de răspundere și anevoios al guvernării, apare și la noi cu anumite modificări³⁰, dar fără indicarea izvorului antic³¹. În cazul nostru sună în felul următor: „Antigonus rex . . . cuidam fortunam Principum nimis beatam praedicanti, Si scires, inquit, quanti hoc regium diadema molestiis refertum sit, certe ne humo quidem illud sponte tolleres“. Această anecdotă lesne utilizabilă, preluată de Valerius Maximus, a fost publicată cu schimbări mai mici sau mai mari în mai multe colecții de exemple³².

²⁴ Despre prefața traducerii lui Sallustius apărută la Sibiu în 1596 vezi Koncz József, *A marosvásárhelyi evangélikus református Kollégium története*, Tg. Mureș, 1896, p. 27—28.

²⁵ Cicero, *De oratore*, II, 9, 36.

²⁶ Ioannes Decius Barovius, *Syntagma institutionum iuris imperialis ac Ungarici*, Cluj, 1593, fila 8, p. 8 din prefața către cititor (numerotarea noastră).

²⁷ *Ibidem*, fila 2, p. 1 din dedicația adresată principelui.

²⁸ Heltai Gáspár, *Szent Dávid Soltári*, Cluj, 1560, Prefața, p. 2r, numerotare modernă.

²⁹ Heltai Gáspár, *A Bibliának második része*, Cluj, 1565, p. 4v din prefața (numerotare modernă). „De aceea spune și înțeleptul păgîn Valerius Maximus: Tarditatem supplicii acerbitate compensat“.

³⁰ Ioannes Decius Barovius, *Syntagma institutionum...*, p. 2 r. Numerotare modernă (în prefața către principe).

³¹ Iată menționată parabola lui Valerius Maximus: „Rex etiam ille subtilis iudicii, quem ferunt traditum sibi diadema prius quam capiti imponeret retentum diu considerasse ac dixisse o nobilem magis quam felicem pannum! quem, si quis penitus cognoscat quam multis sollicitudinibus et periculis et miseriis sit refertus, ne humi quidem iacentem tollere velit“, Valerius Maximus, *Factorum et Dictorum memorabilium*, VI: 2 ext. 5.

³² Borzsák, *op. cit.*, p. 456.

Pe ici-colo se remarcă cite un moment sau un aspect din istoria antică, în special din domeniul legislației, al vieții cetățenești și juridice. „... bene constitutae Respublicae semper caverunt ocium. Romae censores hoc agebant nequis ociosus oberaret. Draconis leges sanguine scriptae extabant, de ociosis vita plectendis”³³. Iar dacă mai adăugăm că înainte de aceasta scriitorul dă răspuns la următoarea întrebare: „Quo modo enim hominis natura est comparata? Sic utique ut sine laboribus et diligentia non sit mansura”³⁴, vom înțelege îndată scopul inserării unor exemple istorice de acest fel. Vedem deci că imaginea grandioasă a dezvoltării, a evenimentelor lumii antice se fărâmițează în mozaicuri sărăcăcioase, incapabile, în izolarea și unilateralitatea lor, să ne proiecteze societatea sclavagistă din antichitate și istoria acesteia.

Legătura mai vie cu Roma antică a fost înlesnită și în Transilvania de monumentele arheologice mărturii ale faptelor concrete de viață romană în aceste părți. Să examinăm ce relatează Gáspár Heltai despre acestea³⁵. Scriind despre popoarele care au locuit în Transilvania în antichitate, el spune: „Înainte de a veni goții și hunii, care ocupară pentru ei țara Transilvaniei, în țară au locuit romanii... Și aceștia erau foarte bogați, căci exploatau foarte mult minele de aur și argint; după cum se poate vedea în multele pietre mari cioplite, pe care se află scrierile frumos săpate în limba latină sau romană, cu care este presărată țara întreagă”. El dă apoi o descriere amănunțită și relativ destul de veridică a monumentelor romane ce se găsesc în Transilvania. Iată ce relatează el despre ruinele celor mai de seamă orașe romane: „Un mare oraș era și pe locul Clujului. La marginea lui era o cetate mare și puternică, de formă patrată, care avea turnuri și un parapet, ce se întindea pînă deasupra riului Someș. Acesta purta numele de Zeugma. Și la Turda a fost un oraș frumos. La Zlatna era un vechi și frumos oraș, înconjurat cu zid, după cum arată vechiul fundament și multele pietre cioplite și săpate cu scriere latină. Cel mai mare oraș a fost însă la Alba Iulia, care avea și o cetate mare și frumoasă. Orașul era sub deal, între deal și riul Mureș. Orașul acesta era și lung și foarte lat. Riul Ampoi care venea de la Zlatna trecea prin mijlocul orașului. Orașul se întindea de-a lungul Mureșului și se termina la Vărădia. Iar cetatea se afla pe înălțime, unde e și acum zidul cetății Albei Iulii. Și departe, sus, deasupra Bărbantilor, s-a captat o parte a Ampoiului și s-a adus apa în cetate, pentru fîntini cu canale printr-o boltă de piatră cioplită. Acesta era și el reședința conducătorului și a nobililor și se poate cunoaște după frumoasele pietre cioplite cu inscripții, și după pietrele funerare care se scot de acolo, și după tablele de cupru care sînt găsite în morminte. Acest mare oraș purta numele de Ulpiasarmis, de la împăratul roman Traian”³⁶.

³³ Petrus Lascovius, *Speculum exilii...*, Brașov, 1581, p. 14v, prefață.

³⁴ *Ibidem*, p. 13v.

³⁵ Heltai G., *Chronica az magyaroknak dolgairol...*, Cluj, 1575, p. 6v.

³⁶ *Ibidem*, p. 7r.

Această descriere, cu toate erorile ei, este prețioasă pentru noi, căci ne informează despre ceea ce se mai vedea în a doua jumătate a secolului al XVI-lea din rămășițele stăpînirii romane în Dacia, ca și despre cunoștințele pe care le aveau oamenii de atunci asupra acestei stăpîniri. Nu încapе îndoială că acele „multe orașe vechi“ precum și „multele pietre cioplite frumoase cu inscripții și pietre funerare“ nu i-au lăsat cu totul nepăsători nici pe spectatorii mai simpli; tot așa, numeroase monumente vii ale trecutului roman au avut o influență rodnică asupra trezirii și aprofundării interesului pentru antichitate.

Și marele umanist al secolului al XVI-lea, Nicolaus Olahus, subliniază, cît de bogate sînt urmele stăpînirii romane în Transilvania, arătînd marele număr al monedelor romane aflate aici și atrage atenția asupra înrudirii limbii române cu limba latină³⁷.

La noi, ca de altfel pretutindeni, în epoca umanismului, printre alte manifestări ale lumii antice a fost reînviat și dreptul roman. Nu este deci întîmplător că Honterus a alcătuit o colecție de sentințe din cele 50 de cărți ale Pandectelor (*Sententiae ex libris Pandectarum iuris civilis decerptae*, Brașov, 1539), la sfîrșitul căreia a pus un capitol separat conținînd, pe cca. 50 de pagini, principiile dreptului antic (*Regulae iuris antiqui*).

Un temeinic cunoscător al dreptului roman este Ioannes Decius Barovius, care închină sistemului juridic al Romei antice lucrarea intitulată „*Syntagma institutionum iuris imperialis ac Ungarici*“ (1593, Cluj). În prefața adresată cititorului, el critică neglijarea dreptului și a istoriei, își exprimă aprecierea față de științele juridice, față de dreptul roman, fiind de acord cu marele interes pe care îl manifestau romanii față de legea celor XII table, ca și cu uzanța că pînă și în școli elevii se ocupau de această colecție de legi³⁸. Este remarcabilă observația sa că fără a cunoaște relațiile juridice ale societății antice nu poate fi completă nici înțelegerea justă a lucrărilor istoricilor antici, respectiv a istoriei³⁹. Și după cum marele istoriograf roman ridicase vestita lege a celor XII table la loc de cinste ca „fons omnis privati publicique iuris“⁴⁰, tot așa nici autorul acestei lucrări de drept nu privează „ius Romanum“ de acest rol: „Quamvis enim multa sint in iure Romano, quae apud nos nullum usum habeant: tamen dubium non est, quin quicquid bonarum rectorum salutariumve legum Decreta Ungarica habent, id omne ex iure Romano transumptum sit“⁴¹.

Din bogăția *filozofiei antice* greco-romane, în fața noastră, din veacul al XVI-lea se dezvăluie doar ca o palidă umbră cîteva urme, întrucît

³⁷ Șt. Bezdechi, *Nicolaus Olahus*, Aninoasa—Gorj, 1939, p. 59—66; I. Lupaș, *Doi umaniști români în sec. XVI*, în *AIIN*, IV, 1926—27, p. 337—353; T. Racotă, *Primul umanist român: Nicolaus Olahus, în Transilvania*, 1942, p. 765—774.

³⁸ Ioannes Decius Barovius, *Syntagma iuris...*, fila 5, p. 3 din prefața către cititor (numerotarea noastră).

³⁹ *Ibidem*, fila 6, p. 5 din prefața către cititor.

⁴⁰ Livius, *Ab Urbe condita*, III, 34.

⁴¹ Ioannes Decius Barovius, *Syntagma...*, fila 6, p. 5 din prefața către cititor.

dintre cele două linii ale filozofiei antice, „linia lui Democrit“ și „linia lui Plato“ atenția se îndreaptă în mare parte spre aceasta din urmă. Ceea ce aflăm despre propagatorii materialismului este foarte puțin, sărăcăcios, denaturat și tendențios. Umanismul atașat ideologiei Reformei era legat cu destul de puține fire de curentul progresist al filozofiei antice, iar concepția religioasă despre originea divină a lumii excludea răspîndirea părerilor filozofilor materialisti din antichitate.

În cărțile din secolul XVI sînt amintiți mai des Plato, Aristotel, stoicii, precum și tălmăcitorul latin al filozofiei grecești, Cicero, atenția îndreptîndu-se în special spre problemele etice din filozofia antică. Reprezentății stoicismului în epoca romană, la care precumpănesc de asemenea etica și problemele morale, se bucurau de o mare popularitate. Dovezi elocvente sînt pentru aceasta amintita colecție de maxime culese din unele lucrări de filozofie ale lui Seneca, ca și ediția în limba latină a Enchiridionului lui Epictet, întregită cu explicații (Cluj, 1585, *Epicteti Philosophi stoici Enchiridion, in quo ingeniosissime docetur, quemadmodum ad animi tranquillitatem, beatitudinemque praesentis vitae perveniri possit: quam ingeniosus lector profecto consequitur si adiectas quoque commentationes in pectus admiserit*).

Prefața a fost scrisă de Christianus Francken Gardelebiensis, pe atunci lector al școlii unitariene din Cluj⁴², care avea, așa cum reiese din text, merite și în alcătuirea explicațiilor⁴³. De altfel, lucrarea aceasta nu este opera unor autori autohtoni, ci a unora din Germania (tălmăcirea latină a textului grecesc aparține lui Hieronymus Wolf, iar explicațiile lui Thomas Nageorgius).

În afara filozofiei stoice — cea mai apropiată de creștinism — pe baza celor de pînă acum putem indica doar puține referiri corecte la sistemul filozofic din antichitate. Trecerea în revistă a părerilor filozofilor antici este confuză, incompletă, nefiind ferită nici de erori, lucru foarte caracteristic într-o lucrare de natură religioasă: *Speculum exiliū et indigentiae nostrae* (Brașov, 1581). Autorul ei este Petrus Lascovius „Ludirector Scholae Vasarhelinae“ care se intitulează în scrisoarea de introducere „Pastor Ecclesiae Fogarasinae designatus“. În introducere el face reflexiuni destul de lungi (pe 34 pagini) despre lucruri cucernice și constată, așa cum se potrivește unui preot, că scopul vieții omenești este binele suprem. Putem să ne închipuim, după acestea, cum vom găsi apreciate unele teze ale filozofiei antice și putem bănui și care sînt problemele pe care el le desprinde din filozofia antică. Cînd scrie despre epicureism prezintă concepția epicureistă în mod denaturat și fals, iar folosirea unor expresii prea tari („spurcissimum genus hominum“) provine nu numai din subaprecierea eticii epicureice, ci este ecoul, și în

⁴² Vezi Szabó Károly, *Régi Magyar Könyvtár*, II, Budapesta, 1885, p. 50, și Gál Kelemen, *A kolozsvári unitárius kollégium története*, II, p. 510—511.

⁴³ Ch. Francken Gardelebiensis scrie la p. 5 din prefață (numerotarea noastră): „...non pauca denique capita ipse sum interpretatus et multis (illius) commentationibus meas attexui“.

acest caz, al stigmatizării generale a materialistului Epicur de către filozofia idealistă. Este evident că toate acestea au un pronunțat caracter tendențios. Pentru noi nu constituie o noutate această denaturare, acest atac răuvoitor îndreptat de nenumărate ori din antichitate pînă în zilele noastre, de reprezentanții filozofiei idealiste, împotriva răspînditorilor materialismului.

O altă teză a sa: „Scimus Platonem, Stoicos, Pythagoricos et iis antiquiores Ionicos, dixisse, Deum esse mentem et animam mundi”⁴⁴, reflectă tendința care, prin denaturarea esenței gândirii materialiste, prezintă într-o lumină falsă teoriile pronunțat materialiste în curs de apariție. Primii reprezentanți greci ai materialismului, filozofii ionieni ai naturii, au dat o explicație existenței universului pe baza unor fapte materiale, ei înțelegînd caracterul material al lumii, și referirile la mitologie sînt numai rămășițele concepției idealiste de care nu s-au putut debarasa⁴⁵. Dar tocmai acestea sînt luate ca bază la interpretarea greșită și introducerea forțată a elementului mistic care duce la concluzii greșite de felul celor de mai sus. La același scriitor citim încă o remarcă interesantă: „Alii vero inter Stoicos summum bonum collocarunt in divitiis et opibus, cuius sententiae Anaxagoras fuit”⁴⁶. Nu încapе îndoială că autorul acestor rînduri, versat de altfel în limba și literatura latină și greacă, nu trădează aceeași pricepere și pe tărîmul filozofiei antice, căci altfel nu ar fi făcut afirmația aceasta despre stoici, respectiv despre Anaxagoras, care a trăit cu mult înaintea stoicilor. Ca încheiere menționăm deci numai faptul că unii reprezentanți ai filozofiei antice, a căror concepție putea fi integrată în ideologia umanistă din Transilvania, și-au cîștigat dreptul la existență în societatea secolului XVI. Aceasta dă totodată și explicația restrîngerii filozofiei antice, a prezentării ei unilaterale, iar perioada în care vâlul așternut peste materialism va fi ridicat și reprezentanții antici ai materialismului își vor dobîndi locul ce li se cuvine, aparținea pe atunci încă unui viitor îndepărtat.

*

Încheiem cercetările privind urmele culturii antice în secolul al XVI-lea în Transilvania prin cîteva concluzii și constatări ce se pot stabili din cele de pînă acum.

Și la noi, omul secolului al XVI-lea, atins de suflul înnoitor al umanismului, se întoarce către lumea antică. Acest interes față de antichitate se manifestă pe de o parte în editarea — de preferință într-o formă prescurtată — sau traducerea lucrărilor autorilor antici, iar pe de altă parte — în mod mai caracteristic și mai pronunțat — în nenumărate referiri și citate răzlețe cuprinse în lucrările de cel mai variat caracter,

⁴⁴ Petrus Lascovius de Barovia, *op. cit.*, p. 5r din dedicație (numerotare modernă).

⁴⁵ *Primii materialişti greci*, București, 1950, p. 11.

⁴⁶ Petrus Lascovius (Barovinus), *op. cit.*, p. 8v—9r.

făcînd astfel cunoscute în cercuri tot mai largi elementele culturii antice.

Nu putem trece cu vederea rolul activ pe care l-au avut în răspîndirea culturii antice lucrările umaniștilor de seamă Erasmus și Melanchton. Editarea operelor lor în Transilvania a contribuit într-o mare măsură la prezentarea culturii antice. Iar tinerii din Transilvania care-și făcuseră studiile la universitățile din străinătate și din care mai mulți se puteau mîndri cu calitatea de discipoli nemijlociți ai lui Melanchton și ai moștenitorilor săi spirituali, odată întorși în țară au desfășurat o rodnică activitate în slujba răspîndirii noilor cunoștințe și idei (Honterus, Heltai, Schesaeus, Ioannes Decius Barovius și alții). Această activitate a lor a chemat la viață pătura mai numeroasă a intelectualilor tineri crescuți în parte în școli transilvănene, intelectuali care, activînd pe tărîm literar și al învățămîntului, au sporit și ei numărul elementelor laice mai veritate în cultura antică.

I. BITAY

BEITRÄGE ZUM STUDIUM DER ANTIKEN KULTUR IN SIEBENBÜRGEN IM 16. JAHRHUNDERT

(Zusammenfassung)

Vorliegende Arbeit enthält Daten über die Art, wie sich die antike Kultur im Kulturleben Siebenbürgens im 16. Jh. widerspiegelt. Hier wurde — einer ganz allgemeinen Erscheinung entsprechend — das Interesse für antike Kultur durch den Humanismus geweckt, während die Reformation, die Ideen des Humanismus übernehmend, antike Überlieferungen auch breiteren Kreisen zugänglich machte.

Der Verfasser macht uns mit einem Teil der in der zweiten Hälfte des 16. Jhs. in Siebenbürgen erschienenen Arbeiten bekannt, die die antike Kultur zu neuem Leben erweckten, sowie auch mit darauf bezüglichen Ansichten und Hinweisen, die in diesen Werken zu finden sind. Ein Grossteil der Angaben bezieht sich auf Literatur, jedoch werden auch die Gebiete der antiken Geschichtschreibung, des Rechtswesens und der Philosophie berührt. Vollständige Textausgaben klassischer Werke sind ziemlich selten (die Ausgabe der Komödien des Terenz). Häufiger finden wir gekürzte Varianten oder Zusammenfassungen, sogenannte Florilegien, Sentenzen-Sammlungen usw., wie sie in jener Zeit allgemein üblich waren. Solche Bearbeitungen erfreuten sich grosser Beliebtheit. Daneben erscheinen in ansehnlicher Zahl Übersetzungen aus antiken Schriftstellern. Auch werden, als Wiederhall der antiken Literatur, Werke im Geiste der Antike verfasst oder es werden mit moralisierenden Tendenzen verwobene Gleichnisse und Beispiele nach antiken Schriftstellern verwendet. Lateinische und griechische Zitate, desgleichen verschiedene Hinweise auf die Alten, die wir sehr häufig in den Büchern jener Zeit finden, beweisen das Interesse an der antiken Welt und die Anerkennung, die dem Ansehen bedeutender Denker der Antike gezollt wurde.

Unbestrittene Verdienste um die Verbreitung der klassischen Kultur bei uns erwarben sich die Werke von Erasmus und Melanchton, sowie auch junge Siebenbürger, die sich an fremden Universitäten mit den Ideen der beiden Humanisten vertraut gemacht hatten, worauf sie nach ihrer Rückkehr in die Heimat die begeistertsten Verbreiter dieser neuen Ideen wurden. Ihre Tätigkeit hier trug mit viel Erfolg zur Erhöhung der Zahl von Intellektuellen mit klassischer und humanistischer Bildung bei.